

आधुनिक विकासप्रक्रियेचे विनाशकारी वळण व पुनर्विचाराची दिशा*

वसंत पळशीकर

हिंद मजदूर सभेचे पहिले अध्यक्ष कै. रामभाऊ रईकर यांच्या स्मरणार्थ आयोजित केलेल्या व्याख्यान-मालेत एक व्याख्यान देण्यासाठी आपण मला आमंत्रित केलेत हा मला माझा बहुमान वाटतो. माझ्या दृष्टीने ही एक विशेष संधी आहे. समाजपरिवर्तनाच्या क्षेत्रात महाराष्ट्रात, व प्रसंगी महाराष्ट्राच्या बाहेरही, गेल्या बारा-पंधरा वर्षांच्या काळात अनेक केंद्रांवर खेड्या-पाड्यांतील कार्यकर्त्यांसोबत, सामान्य स्त्री-पुरुषांसोबत शिबिरांमध्ये सहभागी होण्याची संधी मला मिळाली. अशा प्रत्येक शिबिरातून मला काही ना काही शिकता आले. भारतीय समाज, त्या समाजाच्या परिवर्तनाचे प्रश्न, आणि परिवर्तनाची प्रक्रिया यांच्याविषयी आज माझी जी काही कमीअधिक जाण आहे ती मला नव्याच अंशी शिबिरांमधील संवाद-प्रक्रियेतून प्राप्त झालेली आहे. पण आजवर शहरी कामगारवर्गात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांशी संवाद करण्याचा योग आला नव्हता. तो योग आज जुळून येत आहे याचा म्हणून मला विशेष आनंद आहे. आजच्या प्रसंगी माझे व्याख्यान व्हावे असे ठरले आहे. संवादाची प्रक्रिया घडून येण्याच्या दृष्टीने यामुळे स्वाभाविक मर्यादा पडणार याची मला जाणीव आहे. व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तररूपी संवाद काही काळ तरी होईल व आपणा सर्वांकडून मला शिकावयास मिळेल अशी मी आशा बाळगून आहे.

व्याख्यानासाठी निमंत्रित करणाऱ्या पत्रातील काही मजकूर मी वाचून दाखविला म्हणजे मला दिल्या गेलेल्या विषयाची पार्श्वभूमी स्पष्ट होईल. पत्रात असे म्हटले होते की, “आज जगभर राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व तंत्रशास्त्रीय क्षेत्रांत फार मोठ्या घडामोडी होत आहेत... या घडामोडींमुळे आंतरराष्ट्रीय सत्ता व संपत्ती यांतील विषमता व त्यावर आधारित शोषण

व नववसाहतवाद वाढणार की कमी होणार हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे... आपल्या देशातही ह्या क्षेत्रांत फार मोठ्या प्रमाणावर घडामोडी होत आहेत... तेव्हा या जागतिक व राष्ट्रीय घडामोडींचे यथार्थ व संभाव्य परिणाम जाणून घेणे फार महत्त्वाचे आहे. त्याचबरोबर आपल्या देशाच्या विकासाचा विषयही बराच विवाद्य बनला आहे. राष्ट्रीय विकासाची सध्याची संकल्पना व आकृतिबंध कितपत बरोबर आहेत? त्यांतून खऱ्या अर्थाने विकास होत आहे का? असला तर कोणाचा? सामाजिक न्याय, दारिद्र्य व विषमतानिर्मूलन, पर्यावरणजतन, लोकाधिकार. सत्तेचे विकेंद्रीकरण अशा-सारखी राष्ट्रीय उद्दिष्टे सध्याच्या प्रक्रियेतून किती प्रमाणात साध्य होतील?” या महत्त्वाच्या विषयाची वेगवेगळ्या अंगांनी निरनिराळ्या वक्त्यांनी मांडणी करावी अशी या व्याख्यानमालेची या वर्षी आखणी केली असल्याबद्दल संयोजकांनी पत्रात लिहिले आहे.

परिवर्तन आणि विकास, पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन, लोकशाही समाजवाद अशा नानाविध विषयांवर लेख लिहिण्याचे घाडस मी अनेक वर्षे करीत आलो असल्यामुळे बहुधा संयोजकांनी मला व्याख्यान देण्यास आमंत्रित केले असावे. कारण, कोणत्याही विषयाचा पंडीत स्वरूपाचा पद्धतशीर अभ्यास केलेली मी तज्ञ, अधिकारी व्यक्ती नाही. निरीक्षण, अनुभव, काही वाचन आणि थोडेफार चिंतन-मनन हीच, असली तर, माझी शिंदोरी आहे. मी व्याख्याता व आपण सर्व श्रोते अशी आजची औपचारिक रचना असली तरी, मी सर्वांथीने तुम्हा कार्यकर्त्यांच्या पातळीवरचाच आहे व त्याच भूमिकेतून तुमच्या विचारार्थ मला जाणवणाऱ्या काही गोष्टी मांडणार आहे. तुमच्या अनुभव-निरीक्षणांमध्ये, वाचन-चिंतनामध्ये माझ्या मांडणीतल्या मुद्द्यांचा पडताळा तुम्हाला मिळतो का हे तुम्ही जरूर

* मुंबई कामगार सभा, मुंबई, यांनी आयोजित केलेल्या कै. रामभाऊ रईकर स्मृति व्याख्यानमालेत ९ ऑगस्ट १९८९ रोजी दिलेले व्याख्यान.

पाहवे. तुमचे प्रश्न मोकळे व टोकदार असतील अशी मी अपेक्षा करतो; कारण त्यांना तुमच्या अनुभव-निरीक्षणांचा आधार असेल.

- १ -

टेक्नाॅलॉजी (तंत्रविज्ञान) च्या क्षेत्रात ज्या घडामोडी, विशेषतः गेल्या दोनशे वर्षांच्या अवधीत घडल्या आहेत त्यांमधूनच आपल्या समोरचे आजचे मुख्य प्रश्न निर्माण झाले आहेत, असे सार्थपणे म्हणता येईल. अर्थात तंत्रविज्ञानाच्या क्षेत्रातील घडामोडी हा स्वयंभू शक्तीचा नियंत्रण न करता येण्यासारखा आविष्कार आहे असे मला अजिबात सुचवावयाचे नाही. तंत्रवैज्ञानिक शक्तींना एकदा चालना मिळाली की, त्यांना स्वतःची एक गती प्राप्त होते आणि त्या शक्ती सामाजिक, राजकीय, आर्थिक जीवनाच्या एकंदर सर्वच क्षेत्रांना आकार देणाऱ्या शक्ती काही प्रमाणात ठरतात यात काही शंका नाही. पण आज पुष्कळ मोठ्या मोठ्या लोकांच्या बोलण्याचा सूर असा असतो की जणू तंत्रविज्ञान ही जगच्चाळक शक्ती आहे. ती अशी काही शक्ती नाही. तंत्रविज्ञान आणि विज्ञान यांची समाजशास्त्रीय चिकित्सा होऊ शकते. तशी चिकित्सा करणे अर्थपूर्णही ठरते व अशा चिकित्सेची आज नितान्त गरज पण आहे.

तंत्रविज्ञानाच्या क्षेत्रातील घडामोडींमुळे आजचे मुख्य प्रश्न उपस्थित झाले आहेत असे मग मी का म्हणतो? याचे दुहेरी स्पष्टीकरण देता येईल. सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा यांच्या केंद्रीकरणाच्या दृष्टीने अतिशय उपयोगी म्हणून एका विशिष्ट दिशेने तंत्रविज्ञानाच्या "विकासा"ला सतत चालना देण्यात आलेली आहे हा एक भाग. आणि, आपण मनाने गुलामी पत्करून तंत्रविज्ञानाला आपणावर मुक्तपणे वरचष्मा प्रस्थापित करू दिला आहे हा दुसरा भाग. "तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीसाठी तंत्रवैज्ञानिक घडामोडी" अशा भूमिकेमधून तंत्रविज्ञानाची दैवत-पूजा बांधण्यासाठी आपले सर्वांचे मानस घडविण्यामागे अंशतः मतलबी हितसंबंधही आहेत, पण प्रामाणिक आंधळी समजूतही आहे. बाकी आपण काहीही करू शकू. पण तंत्रवैज्ञानिक वाटचाल कशी थांबविणार? ते शक्यही नाही व इष्टही नाही, असा युक्तिवाद केला जातो. इष्ट का नाही? तर अशीही धारणा बनलीय की सुख देणाऱ्या वस्तूंची रेलचेल उत्पन्न करणारी ही शक्ती आहे, तिच्याच घोडदौडीला लगाम घातला तर मग समृद्धी निर्माण कशी होणार?

अगदी स्वयंचलित यंत्रही, रोबो देखील, अंतःप्रेरणेने काम करीत नाही. त्याने केव्हा व कोणते काम कसे करायचे, निवड कोणती व कोणत्या कसोट्यावर करावयाची वगैरे सर्व काही त्याला आधी भरवावे लागते, ठरवून द्यावे लागते. तंत्रविज्ञान स्वतःच्या गतीने व दिशेने, वळणाने काम करताना दिसते तेव्हाही तो भास असतो हे पक्के ध्यानात घेतले पाहिजे. कर्ताकिरविता वेगळाच असतो. अर्थ असा की, तंत्रवैज्ञानिक क्षेत्रातील घडामोडींमधून आपले मुख्य प्रश्न निर्माण झाले असले तरी, अपराधाचे धनी ते नाही. विशिष्ट दिशा, वळण, गती यांची निवड करणाऱ्या मानवी शक्ती यांचीच ती जबाबदारी असते. मानवी शक्ती असा शब्दप्रयोग जाणूनबुजून केला आहे. मोजक्या चार-दोन व्यक्ती वा सत्ताधारी, भांडवलदार असे वर्ग यांनाच तेवढे जबाबदार धरता येत नाही. एकेका कालखंडाच्या, युगाच्या म्हणून काही दृढ बनलेल्या धारणा असतात, या धारणांनी सर्वच प्रभावित असतात. पण तरीही एकंदरीत माणसेच जबाबदार असतात.

तंत्रविज्ञान हे एक साधन आहे. साहजिकच कोणत्या साध्यांच्या पूर्ततेसाठी आजचे प्रगत तंत्रज्ञान प्रामुख्याने विकसित करण्यात आले आहे असा प्रश्न आपणास विचारता येतो, व विचारलाही पाहिजे. व्यापार आणि व्यापारवृद्धीसाठी उत्पादनवाढ, युद्ध आणि साम्राज्यविस्तार, आणि निसर्गसृष्टीवर मात करून प्रति-ईश्वर बनण्याची आकांक्षा या प्रमुख तीन प्रेरणा क्रियाशील राहिलेल्या आढळतात. या तीन प्रेरणांच्याही मुळाशी कोणती उद्दिष्टे आहेत असे पाहू गेल्यास सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा-कीर्ती ("ग्लोरी" या अर्थाने) यात आपण इतरापेक्षा वरचढ असावे ही ईर्ष्या आढळते. ही ईर्ष्या व्यक्तिगत पातळीवर जशी आढळते तशी ती कुल-धराणे, जमात, राष्ट्र या सामूहिक रूपांशीही जोडलेली आढळते.

तशी ही ईर्ष्या सनातन आहे आणि तरीही तिची आधुनिक स्वभावप्रकृती काही विशेष आहे. स्वार्थ, अहंता इत्यादी वृत्ती व विकार माणसाच्या पाचवीलाच पुजलेले आहेत यात शंका नाही. सुख-दुःख, क्लेश-आराम या शब्दांच्या जोड्याच असे सांगतात की स्वभावतः माणसाला सुख, आराम हवासा वाटतो. दुःख, क्लेश हा माणसाचा भोग आहे, जसा मृत्यू हा जन्माला आलेल्या प्रत्येक जीवाचा अटळ भोग आहे, अशी

माणसाची धारणा आधुनिकपूर्व काळात होती. आपणास असेही आढळते की, हे विश्व निर्माण करणारी शक्ती स्वतःमध्ये पूर्णतया सत्य, शिव व सुंदर असली तरी तिने निर्माण केलेल्या जगात मात्र दुष्ट, कुरूप, अशुभ, सैतानी, पैशाचिक अशा गोष्टी व तत्त्वे आहेत, या वास्तवाशी नित्य सामना करीतच माणसाने एक ना एक प्रकारची मुक्ती मिळवावयाची असते, ही धारणाही फार प्राचीन आहे. दुष्टतेचा, कुरूपतेचा, क्रौर्याचा, अशुभाचा अनुभव काही अंशी निसर्गसृष्टीच्या व्यापारांमधूनही येतो. पण याचा प्रत्यय माणसाला स्वतःच्या अंतरंगीही येतो. याचे मूळ वासना-विकारांमध्ये, अहंतेमध्ये, स्वार्थाघते-मध्ये आहे असा त्याला प्रत्यय येतो. पण जगणे आणि वासना यांचा असलेला अन्योन्यसंबंध हाही त्याच्या नित्य अनुभूतीचा भाग आहे. व्यक्तीच्या कामना, वासना, ईर्ष्या यांचे वास्तव पुसून टाकता येत नाही. पण समाजाची निकोप व टिकाऊ धारणा यांच्या आधारे होऊ शकत नाही. कारण या गोष्टी विघटनकारी शक्ती ठरतात.

स्वार्थ, अहंता यांच्या पलीकडे नेणारी मूल्ये जीवनात महत्त्वाची आहेत असे सांगणाऱ्या धर्माच्या उदयामागे ही पार्श्वभूमी आहे. आता, आधुनिक युगाची या संदर्भात दोन वैशिष्ट्ये आहेत. एक, स्वार्थसंपादन हीच व्यक्तीची मूळ सर्वस्वी स्वभावप्रकृती असते व तिच्या आधारे समाजाची धारणा होऊ शकते. नीति-तत्त्वांची बांधणी करण्यासाठी वेगळा आधार घेण्याची गरज नाही, असे प्रतिपादन हे आधुनिकतेचे एक व्यवच्छेदक गमक आहे. दुष्ट, अशुभ, सैतानी हा काही विश्वाचा, मानवी स्वाभावप्रकृतीचा अंगभूत भाग असतो हे अज्ञानापोटी केले जाणारे प्रतिपादन आहे; माणसाने "रीझन"चा-म्हणजे बुद्धिप्रामाण्याच्या कसोटीवर टिकणाऱ्या गोष्टीच तेवढ्या मान्य करावयाच्या या तत्त्वाचा-अंगीकार केला आणि बुद्धिगम्य ज्ञान पूर्णत्वाला नेले तर ज्ञानाच्या प्रकाशाने अज्ञानांधकार दूर होईल आणि माणूस परिपूर्ण बनू शकेल. आणि परिपूर्ण बनण्याच्या दिशेने माणसाची वाटचाल चालू आहे. विज्ञान हा "रीझन"च्याच अंगीकाराचा एक आविष्कार आहे. बुद्धीने प्रमाणित झालेले ज्ञान सतत वाढवीत नेऊन, त्या ज्ञानाच्या साहाय्याने, उपयोजनाने मानवी व्यक्तित्व व समाजरचना रेंशनल (बुद्धिप्रामाण्या-धिष्ठित) बनवली, म्हणजेच एका अर्थी विज्ञान-तंत्र-

विज्ञानाधिष्ठित केली तर सारे प्रश्न सुटतील अशी ही भूमिका आहे.

असे लक्षात येईल की बदल घडवून आणणारी प्रभावी शक्ती म्हणून विज्ञान-तंत्रविज्ञान यांचा उदय-उत्कर्ष ज्या काळात झाला त्याच काळात नेमका स्वार्थ; अहंता, ईर्ष्या यांच्यावरील अंकुश काढून टाकला गेला. फार तर असे म्हणा की, स्वार्थावर उन्नत स्वार्थाचा, परस्परार्थाच्या स्वार्थाची, हक्कांची योग्य दखल घेऊन स्वतःच्या स्वार्थाला आवश्यक ती मुरड घालून घेण्यास संमती देणाऱ्या "करारा"चा तेवढा अंकुश ठेवण्यात आला. व्यवहारात याचा परिणाम असा झाला की, त्या त्या वेळी कार्यवाहीत असलेल्या कायद्याच्या चौकटीत राहून, किंवा कायद्याच्या कचाट्यात न सापडता, किंवा कचाट्यात सापडले असता हुशारीने, वकिली साहाय्याने, पैसे चारून, लागेबांधे वापरून इत्यादी मार्गांनी त्यातून निसटून-म्हणजेच गुन्हेगार म्हणून शिवका-मोर्तेब होणार नाही अशी काळजी घेऊन-सत्ता, मत्ता व प्रतिष्ठा, कीर्ती यांचा संचय करण्यासाठी व्यक्ती; कुळे-धराणी, राष्ट्रे इत्यादींना मोकळीक मिळाली. इतकेच नव्हे तर अशा स्वार्थसंपादनासाठी चालणाऱ्या तीव्र स्पर्धेतून आपोआपच सगळ्या समाजाचे पाऊल कल्याणाकडे, प्रगतीकडे, विकासाकडे पडणार अशी मांडणीही पुढे आली. त्या मांडणीला आज काही मुरड घातली गेली असली तरी आधुनिक आर्थिक, राजकीय व सामाजिक व्यवस्था याच सिद्धान्तावर मुख्यतः उभारलेली आहे.

तंत्रवैज्ञानिक घडामोडींतून आजचे मुख्य प्रश्न का निर्माण झाले आहेत ते आता लक्षात येईल. तंत्रविज्ञानाची प्रभावी शक्ती ही प्राधान्येकरून स्वार्थपरिपोषासाठी वापरली जात आहे आणि स्वार्थपरिपोषातच विकास आहे अशी धारणा असल्याने तंत्रविज्ञान एका विशिष्ट दिशेने मोकाट सुटल्यासारखे झाले आहे. आधुनिकपूर्व काळातले तंत्रविज्ञान हे तुलनेने फार क्षीण होते. शिवाय त्या वेळी तंत्रविज्ञानावरही धार्मिक-सामाजिक बंधने होती. म्हणजे काही प्रकारच्या तंत्र-वैज्ञानिक संशोधनावर व विकासावर बंधने होती. आधुनिक काळात विज्ञान-तंत्रविज्ञान यांच्या संशोधन-विकासाचे पद्धतशीर प्रयत्न केले गेले, कारण माणसाच्या परिपूर्णतेच्या दिशेने करावयाच्या प्रयत्नांचाही तो भाग मानला गेला. स्वार्थसाधनेच्या दृष्टीने तंत्रवैज्ञानिक

शक्तीचे प्रभावीपण व उपयोग ध्यानात आल्याचाही तो परिणाम आहे.

प्रश्नाचे स्वरूप आता अधिक नेमके लक्षात येईल. तंत्रविज्ञानाच्या शक्तीचे मोठे मान आणि तंत्रविज्ञान ज्यासाठी मुख्यतः वापरले जात आहे ती उद्दिष्टे व त्यांमागील प्रेरणा यांमुळे निर्माण झालेले प्रश्न गुणाकाराने अक्राळविक्राळ बनलेले आहेत.

- २ -

भारताच्या विशिष्ट संदर्भात प्रश्न कोणते आहेत त्याकडे आता आपण वळू या. प्रथमतः थोडी आधीची पार्श्वभूमी ध्यानात घेऊ. स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा देशाचा आर्थिक विकास साधावयाचा म्हणजे काय व तो साधण्याचा मार्ग कोणता याविषयी कोणती भूमिका स्वीकारली गेली? शेतकीप्रधान भारताचे स्थित्यंतर औद्योगिक दृष्ट्या आधुनिक व प्रगत देशात करावयाचे, कारण देशाची गरिबी दूर करावयाचा तो एकमेव मार्ग होय, अशी भूमिका अंगीकारिली गेली. याच्या बुडाशी पुढील काही फार खोलवर रुजलेल्या समजूती होत्या : शेतीवर फार लोकांचा भार हे भारतीयांच्या दारिद्र्याचे मुख्य कारण आहे; भारतात आधुनिक कारखानदारी उद्योगांची वाढ झालेली नाही आणि त्यामुळे भरपूर उत्पादन नाही; मागास तंत्रांमुळे व अडाणीपणामुळे शेतीचेही दर एकरी उत्पादन फार कमी आहे. त्यामुळे गेल्या चाळीस-बेचाळीस वर्षांच्या नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचे प्रमुख उद्दिष्ट शेतीचे आधुनिकीकरण व आधुनिक कारखानदारी उद्योगांची उभारणी यांद्वारा उत्पादनवाढ घडवून आणण्याचे राहिले. संपत्ती व आर्थिक सत्ता यांचे केंद्रीकरण होऊ नये, विषमता कमी व्हावी, बेरोजगारीचे उच्चाटन करावे, खेड्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा अशी इतरही उद्दिष्टे होती. जसजशी वर्षे गेली तसतसा काही उद्दिष्टांवरचा भर वाढला. विषमता काही प्रमाणात वाढली तरी चालेल, पण उत्पादनवाढीस अधिक महत्त्व द्यावे असे शेतीच्या क्षेत्रातले बदललेले धोरण राहिले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील बसाहृतवादी शोषणाचा एक भाग म्हणून भारतात उद्योगधंद्यांच्या वाढीला उत्तेजन देणारी धोरणे ब्रिटिश सरकारने आखली नाहीत. औद्योगिक उत्पादनांच्या बाबतीत देश स्वावलंबी बनविण्याच्या दृष्टीने अनेकविध प्रकारच्या मालाचे उत्पादन देशात सुरू करणे, देशातील साधनसंपत्तीचा उत्पादक

वापर कमाल वाढविण्यासाठी खासगी क्षेत्राला योग्य ती भोक्कीक ठेवत असतानाच, शोषण व संपत्तीचे केंद्रीकरण प्रभावीपणे रोखण्यासाठी, सार्वजनिक क्षेत्राचे एकंदर अर्थव्यवस्थेवर प्रभुत्व प्रस्थापित करणे हा औद्योगिक धोरणांचा गाभा राहिला. परदेशी मदती-शिवाय वेगाने उद्योगीकरण साधणे अशक्य होते. परकीय मदत घ्यावी, पण तीही कमीत कमी घ्यावी; उत्पादनवाढीसाठी भांडवल गुंतवणूक करण्यापुरतीच सामान्यतः घ्यावी, लोकरात लोकर परावलंबनातून मुक्त होऊन देशास स्वावलंबी बनवावे हा उद्देश होता. त्यामुळे दैनंदिन उपभोगाच्या वस्तूंच्या आयातीवर कठोर नियंत्रण घालण्याचे धोरण ठरविले गेले. देशाच्या आर्थिक विकासाचे नियोजन करण्याला महत्त्व देण्यात आले.

स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा देश कोठे होता आणि शेती, उद्योगधंदे व विविध सेवा यांच्या बाबतीत आज तो कोठे पोचला आहे हे पाहिले तर देशाने मोठा परला गाठला आहे यात कोणास शंका असू नये. आज ऐंशी कोटींच्या घरात लोकसंख्या पोचली आहे. एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येचे चांगल्या प्रकारे भरणपोषण होण्याच्या दृष्टीने अन्नधान्याचे उत्पादन पुरेसे होत आहे असे म्हणता येणार नाही. पण दुसऱ्या बाजूला मोठ्या प्रमाणावर भूकबळीही गेल्या चाळीस-बेचाळीस वर्षांमध्ये पडलेले नाहीत हे विसरता कामा नये. अनेक वर्षे मोठ्या प्रमाणावर अन्नधान्याची आयात सालोसाल करावी लागत असे. आता तशी नियमित आयात करण्याची गरज उरलेली नाही. ही कामगिरी लहानसहान नाही. प्रसंगच पडला तर स्वतःच्या हिमतीवर आपल्या औद्योगिक उत्पादनाच्या गरजा भागविता येतील अशी क्षमता भारताने आज प्राप्त केली आहे असे म्हणता येईल. एवढी मोठी आर्थिक-औद्योगिक घडामोड फार पाहण्यास लागणारे नियोजन करण्याची, ती नियंत्रित व नियंत्रित करण्याची क्षमता असलेली शासकीय व बिगर-शासकीय प्रशासन व व्यवस्थापन यंत्रणाही देशात आज उपस्थित आहे.

अनेकधर्मिय समाज, अगणित जाति-जमाती, बहुभाषिक समाज असलेल्या आपल्या देशात लोकशाही राज्यपद्धतीच्या अंगीकाराचा स्वाभाविक व अटळ परिणाम कुटीर व विघटनवादी ताणतणावांचा गुणाकार होण्यात झालेला आहे. ब्रिटिश राजवटीत अस्तित्त्व

मालेली राजकीय एकात्मता ही परकीय एकछत्री अमलाची "कृपा" होती. स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या प्रयत्नात तिला पहिला मोठा तडा जाऊन भारत व पाकिस्तान या दोन राष्ट्र-राज्यांची निर्मिती झाली. गेल्या चाळीस-बेचाळीस वर्षांमध्ये तडे जाण्याची प्रक्रिया चालूच आहे. अशाही परिस्थितीत, एकछत्री हुकुमशाही-अमलाचा आश्रय न घेता आपण येथवर मजल मारली आहे हे ध्यानात घेतले पाहिजे. माझ्या मते याचे सर्वात मोठे श्रेय स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राष्ट्रसभेचे संघटन, तिची परंपरा आणि तिचे नेतृत्व यांना आहे. "राष्ट्रसभा" हा शब्द मी जाणूनबुजून वापरला आहे. स्वतंत्र भारतात काँग्रेसला विरोधी म्हणून समाजवादी, प्रजासमाजवादी, कृषक मजदूर प्रजा पार्टी, लोकदल आदी जे अनेक पक्ष निर्माण झाले तेही राष्ट्रसभेचा बारावा घेऊन पुढे चालणारे पक्ष होते. आताआतापर्यंत, काही प्रमाणात आजही, त्यांचे नेतृत्व करणारी मंडळी ही राष्ट्रसभेत वाढलेली, तिचे संस्कार अंगी बाणलेली होती वा आहेत. हा व्यापक संदर्भ "काँग्रेस" या शब्दाच्या वापराने दृष्टिआड होऊ नये म्हणून मी "राष्ट्रसभा" हा शब्द वापरला आहे.

अनेक परिमाणे असलेले भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जटिल वास्तव ध्यानात घेता येती व उद्योगधंदे यांच्या क्षेत्रात घडून आलेला कायापालट व साध्य केलेली उत्पादनवाढ या दोन्हींच्या कसोटीवर भारताने बजावलेली कामगिरी माझ्या मते अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाची व गौरवास्पद आहे.

- ३ -

असे जर आहे तर मग तक्रार का व कसली ? असा प्रश्न विचारला जाईल. तुमच्या असे लक्षात येईल की, अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण, उत्पादनवाढ, सांसदीय लोकशाही राज्यपद्धतीची यशस्वी राबवणूक अशा काही मोजक्या कसोट्यांचे लावून आपण परीक्षा केली आहे. वास्तविक पाहता बरील तिन्ही गोष्टी ही केवळ साधने वा मार्ग आहेत. हा सर्व खटाटोप कशासाठी होता ? ज्या ध्येयासाठी आपण ही साधने निवडली ती ध्येये कोणती होती ? ती ध्येये गाठण्याच्या दृष्टीने हे साधन-मार्ग कितपत अनुरूप होते ? हे प्रश्न आपण विचारले नाहीत. ते आता उपस्थित केले पाहिजेत. "आपण अवघड म्हणतो अशी बरीच वाटचाल केली आहे. पण वाट आपण चुकीची घरेलीय.

कारण ही वाट आपल्या ध्येयाप्रत आपणास नेणारी नाही", अशा निष्कर्षाला आपणास यावे लागते.

उदाहरणार्थ, भारतातील सर्व सक्षम प्रौढ स्त्री-पुरुषांना निश्चित व नियमित रोजगार मिळावा, तो खड्डे खणून परत भरण्यासारखा निरर्थक वा शरीर-विक्रय वा वेठबिगारीसारखा हीन व अप्रतिष्ठित नसावा, माणसाला साजेसे जीवन जगता येईल अशी रोजी त्यापासून मिळावी आणि निकोप, स्वस्थ आणि प्रसन्न परिसरामध्ये, माणसाला राहता यावे हे नियोजनबद्ध आर्थिक विकासामागील एक मुख्य ध्येय होते असे मी म्हटले तर गैर होणार नाही. पंचवार्षिक योजनांच्या पुस्तकांमध्ये या शब्दांमध्ये ते लिहिलेले आढळेल असे नाही. काही भाग लिखित स्वरूपात आढळेल व काही अध्याहृत व गृहीत होता असे म्हणता येईल. आरंभीच्या वर्षांमध्ये नियोजनकार व राज्यकर्ते यांची धारणा अशी होती की, देश समर्थ व स्वावलंबी बनविण्याच्या दृष्टीने भांडवली गुंतवणूकीवर भर देणे निकडीचे असल्याने, आधुनिक आर्थिक विकासाच्या नमुन्याचा अंगीकार केल्यावर, पहिली १०-१५ वर्षे, बेरोजगारीची समस्या अटळपणे तीव्रतर होईल. पण नंतर अनेकानेक उद्योग व सेवा यांच्या क्षेत्रांत पर्याप्त संस्थेने रोजगार उपलब्ध होतील. इतकेच नाही तर, उच्च उत्पादकता असलेल्या नव्या प्रगत तंत्रवैज्ञानिक रोजगारांमुळे रोजीपण चांगली मिळेल. समाज म्हणून थोडी कळ सोसण्याचा तेवढा मुद्दा आहे, अशी मांडणी होती.

पण तंत्रविज्ञानाच्या संदर्भातली आपली समज चुकीची होती. नवनवे कारखानदारी उद्योगव्यवसाय उभे राहिले की त्यांमध्ये व त्यांच्या अनुषंगाने रोजगार निर्माण होताना दिसतात. रोजगार मिळतो म्हणून तर आज माणसे शहरांमध्ये गर्दी करतात. मात्र सर्वांना रोजगार देणे हे तंत्रवैज्ञानिक घडामोडीचे, व कारखानदारांचेपण, उद्दिष्ट नसल्याने बेरोजगारीचा प्रश्न या मार्गाने सुटण्यासारखाच नव्हता. ही गोष्ट आज आपल्या ध्यानात येत आहे. उत्पादनवाढही व्हावी व त्याच वेळी सर्वांना रोजगारही प्राप्त व्हावा यासाठी येती व उद्योग, सेवा यांची मांडणी कशी असावी, कोणते तंत्रविज्ञान समुचित होईल, हे प्रश्न विचारावयास आता कोठे आपण सुरुवात केली आहे.

असाच दुसरा मुद्दा समतेचा आहे. समता प्रस्थापित करणे हे आधुनिकीकरण, कारखानदारी उद्योगां-

द्वारे उत्पादनवाद, विकासाची आधुनिक प्रक्रिया यांचे उद्दिष्ट कधीच नव्हते. समतेचे तत्त्व व मूल्य आधुनिक युगाचे एक पायाभूत तत्त्व आहे हे खरे; पण ती समता वेगळ्या क्षेत्रातली, वेगळ्या आशयाची होती ही गोष्ट आपल्या ध्यानात आली नाही. जन्मजात उच्चनीचतेच्या मध्ययुगीन व्यवस्थेच्या विरोधात समतेचे तत्त्व पुरस्कारलेले होते. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रांमध्ये व्यक्तिगत कर्तृत्वाच्या, हिकमतीच्या जोरावर अनिर्बंधपणे स्वतःचा स्वार्थ व उत्कर्ष साधण्याच्या आड येणारे अडसर दूर करण्यासाठी तेवढा समतेचा पुरस्कार होता. स्पर्धेमध्ये उतरण्याची, इतरांना मागे पाडून पुढे जाण्यासाठी स्पर्धेचा वापर करण्याची समान संधी, कायदा व न्याय या दृष्टीने सगळे समान ही भूमिका व्यवहारात सत्ता, मत्ता व प्रतिष्ठा यांच्या अत्युच्च कोटीच्या विषम वाटपाच्या आड येणारी नसते. तसेच बारशाने गोष्टी मिळत राहतात तोपर्यंत समान संधीचे तत्त्वदेखील फार शबल स्वरूपात व्यवहारात उतरते. कायदा आणि न्याय यांच्या दृष्टीने तत्त्वतः सर्व सारखे असले तरी व्यवहारात किती विषम स्थिती असते याचा अनुभव आपणास हरबडी येतो आहेच.

तात्पर्य असे की, पारंपरिक व्यवस्थेत विषमतेला जेवढी मान्यता होती तेवढीच आधुनिक व्यवस्थेतही आहे. तिच्यावर एक फसवे आवरण तेवढे आहे. आधुनिक विकासाची प्रक्रिया तर केवळ विषमता खपवून घेते असे नाही; ती विषमता उत्पन्न करीत राहणारी, वाढविणारी, भक्कम करणारी प्रक्रिया आहे. जीवघेण्या व अनिर्बंध स्पर्धेवर ती आधारलेली असल्याने ती स्वभावतः निर्धूण आहे. अपयशी माणसां-विषयी तिला द्यामाया नाही. अपराधी वाटावे, शरमेने मान खाली घालावी लागावी इतका या निर्धूणतेचा साक्षात अनुभव वेगवेगळ्या पातळ्यांवर आजही आपणास येतो. कोंडीत सापडलेल्या माणसाच्या दुरवस्थेचा पूर्ण फायदा उठविला जातो आणि समोरच्यास कोंडीत कसे पकडता येईल यासाठी हिकमती केल्या जातात. राजीखुषीने केलेल्या कराराचे सर्व व्यवहारांवर औपचारिक आवरण घातले जात असल्याने ही प्रक्रिया वरकरणी सभ्य, कायदेशीर व वाजवी भासते हे वेगळे. गेल्या चाळीस-बेचाळीस वर्षांमध्ये सत्ता, मत्ता व प्रतिष्ठा यांचे केंद्रीकरण वाढलेले आढळते, विषमता वाढलेली आढळून येते.

हाच परिणाम घडून येणे वास्तविक अभिप्रेत होते हे आपल्या लक्षात येत नाही. भारतीय समाज पारंपरिक, मध्ययुगीन, सरंजामदारी वळणाचा व जातिव्यवस्थेवर आधारित असल्याकारणाने हा विकृत परिणाम निष्पन्न झाला असे आपणास वाटते. पण खरी गोष्ट तशी नाही.

आणखी एका अंगाने आपण विचार करू या. भ्रष्टाचार हा आज अपवाद राहिलेला नाही. काळा पैसा "पांढऱ्या" पैशाइतकाच जवळपास अर्थव्यवस्थेत फिरत असेल अशी शक्यता आहे. चोरट्या मालाची आयात मोठ्या प्रमाणावर होते व त्याची विक्री बऱ्याच राजरोसपणे चालते. हे गंभीर रोग आहेत याविषयी कोणाचे दुमत होणार नाही. हे गंभीर रोग कशामधून उत्पन्न झाले? वैयक्तिक व सार्वजनिक चारित्र्याचा न्हास कशापायी झाला? भारतीय लोकच चारित्र्यहीन, नाशान, विश्वासास अपात्र, खोटाखोटे वगैरे वगैरे आहेत असा निवाडा ब्रिटिश राज्यकर्ते करीत. तो आपणास मान्य आहे का? लोकांच्या निरक्षरतेची, गावंढळपणाची, गतानुगतिक तथाकथित दैववादी, अंधश्रद्धा मानसाशी या रोगाच्या फैलावाचा संबंध आपण जोडू शकत नाही; कारण या रोगाचा सर्वांत जास्त फैलाव सुशिक्षित, वरिष्ठ शहरी समाजात आहे आणि आधुनिक व्यवस्थेतील त्यांच्या स्थानाशी, व्यवहाराशी व यशाशी त्याचा संबंध आढळतो. आधुनिक आर्थिक विकासप्रक्रियेमागच्या स्वार्थ-प्रेरणेशी, स्पर्धेशी, पैशाच्या पूजेची, पैशाने विकत घेता येणाऱ्या सुखोपभोगांना मोठे मूल्य प्राप्त होण्याशी तर याचा साक्षात व अंगभूत संबंध नाही? असा प्रश्न उपस्थित करण्याचे आपल्या मनात येत नाही. सर्वच देशांमध्ये घडलेल्या आधुनिक आर्थिक विकासप्रक्रियेची पंडिती चर्चा सामान्यतः हे पैलू विचारात न घेता केली जाते. अन्याय, शोषण, वसाहतवाद यांची चर्चा करणारे लोक हे पैलू विचारात घेतात. पण तेही बहुतेकवेळा अन्याय, शोषण, अमानुष क्रौर्य, भ्रष्टाचार, काळा बाजार, चोरी इत्यादी गोष्टींचा संबंध खासगी माल-मत्तेवरील आधारित भांडवलशाहीशी आणि साम्राज्य-वादाशी लावतात. आधुनिक आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेच्या अंगभूत स्वभावप्रकृतीशी त्यांचा संबंध जोडीत नाहीत. मी असे म्हणण्याचे धाडस करतो की, आधुनिक आर्थिक विकासाची प्रक्रिया स्वाभाविकपणे बरील सान्या अनिष्ट गोष्टींचा फैलाव वाढविणारी

प्रक्रिया आहे. पुढे जाऊन मला असे म्हणावेसे वाटते की, ज्या सान्या गोष्टी चारित्र्याच्या न्हासाचा भाग आपण समजतो, चारित्र्यन्हासाला कारणीभूत होतात असे म्हणतो; त्यांच्याच आधारे आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अधिक गतिमान बनते. आणि म्हणून, खरे तर, या सर्व गोष्टींचे स्वागतच ही प्रक्रिया करते. थोडक्यात, आधुनिक विकासाची प्रक्रिया ही 'स्वार्थसाधना हीच नीती' असे म्हणणारी प्रक्रिया आहे.

व्यवहारात इतक्या नागव्या स्वरूपात तिचे दर्शन आपणास होत नाही. याची कारणे अशी : (१) धर्म ज्या नीतीचा पुरस्कार करतो त्याचा प्रभाव अद्यापही लोकांच्या व्यवहारावर शिल्लक आहे. त्याचा एक-प्रकारे आर्थिक व्यवहारांना लगाम बसतो. (२) स्वार्थ-साधनेचे तत्त्व ही अद्यापही राज्यव्यवहाराची व कायदे-कानूंची, न्यायाची बैठक बनलेली नाही. (३) आर्थिक विकासप्रक्रियेच्या अगदी डोळ्यांवर येणाऱ्या, बटबटीत परिणामांना आवर घालण्याची आवश्यकता प्रथम पासून वरिष्ठ वर्गाच्या अनेकांना वाटत आली आहे. आणि (४) समता, न्याय, प्रेम व सामूहिकता या मूल्यांवर समाजाची व आर्थिक व्यवहारांची उभारणी करावी या विचाराने कार्य करणाऱ्या चळवळींच्या दबावामुळे आर्थिक विकासप्रक्रियेवर निर्बंध घातले गेले आहेत. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेच्या अनैतिक परिणामांना मुरड घालणारी कारणे भारतात मात्र आजच्या घडीला फार क्षीण असल्याचे अनुभवाला येत आहे. म्हणजेच ही प्रक्रिया उत्तरोत्तर उघडचानागड्या स्वरूपात आपल्यासमोर येत आहे.

एक शेवटचा मुद्दा मी मांडणार आहे. आधुनिक विकासप्रक्रियेचे एक मुख्य लक्ष्य उत्पादन सतत वाढवीत नेणे हे आहे. उत्पादन सतत कशासाठी वाढवीत राह्यचे? जितके जास्त उत्पादन तितके सुखोपभोगासाठी उपलब्ध वस्तूंचे वैपुल्य अधिक असे या प्रश्नाचे उत्तर दिले जाईल. उपभोगासाठी जितक्या जास्त वस्तू उपलब्ध असतात तेवढे सुख खरोखरच जास्त मिळते का? उपभोग वाढल्याने जर माणसाला समाधान, कृतार्थता व शांती यांचा अनुभव येत नसेल, त्याची अतृप्ती व लालसा उलट वाढतच असेल तर जी काही भावना होते तिला उद्देशून सुख हा शब्द तरी का वापरावा असा प्रश्न पडतो. हा मुद्दादेखील तूर्त बाजूला ठेवू. पण असे सतत उत्पादन वाढवीत नेण्यासाठी पृथ्वीच्या

पृष्ठभागावरील व पोटातील, जमिनीवरील व समुद्रातील, समुद्राच्या तळाशी असलेले व तळाखालील, सगळीकडेचे सर्व साधनस्रोत वाढत्या प्रमाणावर वापरात आणणे क्रमप्राप्त आहे. यामुळे पृथ्वी उजाड बनत आहे. पृथ्वी उजाड बनून जीवनाची धारणा करण्याची तिची क्षमता संपुष्टात येण्याचा धोका समोर दिसत असला तरी या विकासप्रक्रियेला, त्याच विनाशाच्या दिशेने पुढे जात राहण्याशिवाय अन्य काही करता येत नाही. कारण उत्पादनवाढीचे चक्र जर फिरावयाचे थांबले तर ही प्रक्रिया कोसळली म्हणून समजावे.

आधुनिक विकासप्रक्रिया ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जी सुखी-समाधानी, शांत व कृतार्थ जीवनातून सुखसमाधानाने, प्रसन्न मनाने निवृत्ती ही गोष्ट असक्य-प्राय करून टाकते. ती सतत उत्पादनवाढीच्या मार्गे तर लागलेली असतेच; पण त्याला पोषक असे कायम अतृप्त व लालची मन पण घडविते. याचा प्रत्यक्ष आपणास जगाच्या पातळीवर येतो तसा भारतातही. व्यापारी बेरकीपणाने, वसाहतवादी दबावाने वा प्रलोभने दाखवून इतर देशांची साधनसंपत्ती स्वतःच्या फायद्यासाठी हस्तगत करण्याचा लोभ चांगल्यापैकी सधन असलेल्या देशांनाही आवरत नाही. त्यांच्या देशातली श्रमशक्ती व बौद्धिक शक्ती विकत घेणे महाग म्हणून तिसऱ्या जगातील स्वस्त श्रमशक्ती व बौद्धिक शक्ती यांचा उपयोग करून घेण्याकडे त्यांचे लक्ष असते. भारतातही येथील सधन वर्गाचे वागणे काही वेगळे आढळत नाही.

ह्या सगळ्याचा अटळ परिणाम म्हणून तंत्र-वैज्ञानिक प्रगती, उत्पादनवाढ, सधनता, आधुनिकता यांच्या जोडीला हातात हात घालून जीवन व पर्यावरण वैराण, असंस्कृत, क्रूर-हिंस्र, लोभी व विष्वसंक बनत चालल्याचे आढळते. अतिसंहारक शस्त्रास्त्रांची निर्मिती, सर्वनाशकारी महायुद्धाचे सतत कायम असलेले सावट हे त्याचे प्रतीक आहे. भारतात उत्तरोत्तर वाढत्या प्रमाणात दैनंदिन जीवन बेपर्वा, बेबंद, हिंस्र, लोभी, कृपण, असंस्कृत बनत चालल्याचा अनुभव येतो.

- ४ -

माणसाचे माणूसपण जोपासण्याच्या परमोच्च श्रेयाच्या कसोटीवर व अखेरीस कोणतीही गोष्ट स्वीकारावयाची की तिचा अज्हेर करावयाचा याचा

निवाडा करावयास हवा. कार्ल मार्क्स व महात्मा गांधी या दोन महापुरुषांचे चिंतन औद्योगिक क्रांती व तीमधून आरंभ होत असलेली आर्थिक विकासाची प्रक्रिया यांच्या संदर्भातच घडले. त्यांच्या काळातील भांडवली विकासप्रक्रियेने माणसाचे खच्चीकरण होताना पाहून मार्क्सचा अनावर झालेला सात्त्विक संताप "कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो" व "कॅपिटल" या त्यांच्या दोन ग्रंथांमध्ये आपणास अनुभवावयास मिळतो. मात्र वैज्ञानिक संशोधनाद्वारे आकारास आलेल्या, उच्च उत्पादकता हे गुणवैशिष्ट्य असलेल्या तंत्रवैज्ञानिक शक्तींचे मार्क्सला अप्रूप वाटले. काबाडकष्टाचे व दारिद्र्याचे ओझे उतरवून टाकून "काव्यशास्त्रविनोदाने" नटलेले पण त्याच वेळी माणुसकीने ओतप्रोत जीवन प्रत्येक माणसाच्या आवाक्यात आणण्याचे, माणसाला मुक्त करण्याचे सामर्थ्य तंत्रवैज्ञानिक शक्तींमध्येच आहे आणि त्या आता प्रकट झाल्या अशी त्याची धारणा होती. नफेखोर शोषणामधून का होईना पण भांडवलसंचय करून, त्या भांडवलाची पुन्हा उत्पादनवाढीसाठी गुंतवणूक करून तंत्रवैज्ञानिक शक्तींना विकसित केल्याचे, त्यांचा असा विलोभनीय आविष्कार घडवून आणल्याचे श्रेय मार्क्सने मुक्त हस्ताने भांडवलदारवर्गास दिले. पण ही व्यवस्था स्वभावतः अमानुष आहे हेही त्याने जाणले. नफेखोर, शोषक भांडवलदारांच्या पकडीमधून तंत्रवैज्ञानिक शक्तींची सोडवणूक करून मानवमात्राच्या कल्याणार्थ त्या कधी व कशा राबविल्या जातील ही त्याची चिंता होती.

मार्क्सला संतप्त बंडखोर व निष्ठावंत बनविणारी अंतःप्रेरणा मूलतः नैतिक होती. त्याच्या कल्पनेतील आदर्श समाजातील व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनाचे त्याने रेखाटलेले चित्र असे दाखवते की वस्तुवैपुल्यामधून मिळणाऱ्या शारीर सुखोपभोगांची रेलचेल हे त्याच्या लेखी समृद्ध जीवनाचे लक्षण नव्हते. मार्क्सच्या मांडणीमधील एक खोच सामान्यपणे ध्यानात आलेली नाही असे माझे निरीक्षण आहे. १८५० च्या आसपास औद्योगिक क्रांतीने जो टप्पा गाठला होता व त्या वेळी तंत्रवैज्ञानिक शक्तींच्या विकासाची जी पातळी होती तिने काबाडकष्ट न करता सर्वांना खाऊनपिऊन सुखी करण्याइतके उत्पादन हस्तगत करण्याची कुवत मानवाच्या हाती दिली आहे अशी मार्क्स व एंगल्स यांची धारणा आढळते. कुवत प्राप्त झाली असूनही

श्रमिकांचे शोषण कमी होत नाही याचे कारण युगकार्य संपत आलेली भांडवली अर्थव्यवस्था असा निष्कर्ष त्यांनी काढला. सांगण्याचा मुद्दा असा की, वस्तुचे उत्पादन अमर्याद वाढवीत न्यावे, त्यापोटी पृथ्वी उजाड बनवावी हे मार्क्सला अभिप्रेत नव्हते. रसास्वाद घेत जगलेले सुखी जीवन आणि वस्तुवैपुल्याच्या गराड्यात जगलेले अतृप्त भोगवादी जीवन यांत मार्क्स भेद करीत होता हे स्पष्ट आहे.

आधुनिक पाश्चिमात्य संस्कृती, आधुनिक आर्थिक विकास यांच्यावर महात्मा गांधींनी १९०९ साली "हिंदस्वराज्य" या छोट्यानी पुस्तिकेत सरळसरळ हल्ला चढविलेला आपणास पाहावयास मिळतो. औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या भांडवली अर्थव्यवस्थेचे दोन नमुने त्यांनी फार जवळून पाहिले, अनुभवले होते. बॅरिस्टर होण्यासाठी १८८८ ते १८९१ च्या दरम्यान त्यांचे लंडनमध्ये वास्तव्य होते. तेव्हाची तेथील स्थिती त्यांनी बारकाईने पाहिली. पुढे दक्षिण आफ्रिकेत औद्योगिक क्रांतीने जन्मास घातलेल्या संस्कृतीचे अधिक नागडे रूप त्यांनी अनुभवले. इंग्लंडच्या इतिहासातील साम्राज्यवादी युगाचा तो ऐन 'माध्यान्हकाळ' होता हे ध्यानात घेतले पाहिजे. उत्पादनात सतत वाढ करण्यावर उभारलेल्या, "गरजांच्या अमर्याद विस्तारा"चे तत्त्व पुरस्कारणाऱ्या आणि वस्तूंच्या उपभोगामधून मिळणाऱ्या सुखालाच परमोच्च ध्येय मानणाऱ्या आधुनिक पाश्चिमात्य संस्कृतीने जीवनाचे आध्यात्मिक परिमाण पूर्णतया नाकारलेले आहे असे त्यांना आढळले. तंत्रवैज्ञानिक शक्तींच्या उच्च उत्पादकतेने त्यांना भुरळ पडली नाही. गांधींची जाण मार्क्सपेक्षा अधिक खोलवर, मुळाशी जाणारी होती. देहधारणाबरोबरच येणाऱ्या भुका आणि सहज प्रवृत्ती, वासना या जगण्यासाठी, वंशसातत्यासाठी आवश्यक असतात हे खरे; पण वासनेचा अतिरेक झाला की तिचे विकारामध्ये रूपांतर होते, आणि विकार हे माणसातील माणूसपणाचे शत्रू होत. स्वार्थ व अहंता या माणसाच्या पाचवीला पुजलेल्या गोष्टी आहेत. विकारांवर पोसला जाणारा स्वार्थ व अहंता, आणि स्वार्थ व अहंतेमधून आणखी पोसले जाणारे विकार यांमधूनच जीवनातील अशुभ, दुष्टावा, कुरूपता या गोष्टी निर्माण होतात. विकारांचा परिपोष करण्यात, त्यांचा उपभोग घेण्यात, स्वार्थ आणि अहंतेची साधना करण्यात जीवनाचे श्रेय आहे या धारणेवर आधारित

आधुनिक पाश्चात्य समाजव्यवस्था व संस्कृती (सिव्हिलायझेशन) सैतानी आहे, असल्यावर आधारलेली आहे असे महात्मा गांधींनी म्हटले. नव्याने उत्कर्ष पावलेल्या तंत्रवैज्ञानिक शक्तीची निर्मिती विकारवशता निर्माण करणारे उपभोग सतत वाढवीत राहण्याच्या हेतूने झालेली असल्याने या तंत्रवैज्ञानिक शक्ती व त्यांच्या साहाय्याने होणारे उत्पादन यांचे गांधींना अप्रूप वाटले नाही.

कोणते तंत्रविज्ञान चांगले, औद्योगिक रचना कोणती इष्ट, अर्थव्यवस्था कोणती श्रेयस्कर? माणसाचे व्यक्तित्व सुसंस्कृत व उन्नत होण्यास सर्वांत अधिक अनुकूल व अनुरूप असे समाजजीवन निर्माण करण्यास साहाय्यभूत होईल ते तंत्रविज्ञान चांगले, ती औद्योगिक रचना इष्ट, ती अर्थव्यवस्था श्रेयस्कर असे उत्तर आपण दिले पाहिजे असे मला वाटते.

सुसंस्कृत व उन्नत व्यक्तित्व कशास म्हणावे, आणि अशा व्यक्तित्वाच्या निर्मितीमध्ये ऐषआरामी जीवनाचे काही स्थान असते का, या दोन प्रश्नांचेही उत्तर आपणास द्यावे लागेल. सत्य व शिव या परिमाणांचा जर अभाव असला, किंवा या दोन मूल्यांपासून जर फारकत घेतली असली तर बुद्धिमान, कलासक्त, वैज्ञानिक अशी विशेषणे ज्यांना लावता येतील अशी माणसे अमानुष क्रौर्य प्रकट करू शकतात. हिटलरच्या नाझी जर्मन राजवटीत लाखो ज्यूंचे शिरकाण करणारी अनेकानेक अधिकारी मंडळी "काव्यशास्त्रविनोदा"च्या कसोटीवर, वैज्ञानिकतेच्या कसोटीवर, प्रगल्भ, आदर-शीर, शालीन रीतीरिवाजांच्या कसोटीवर उच्च कोटीची सुसंस्कृत माणसे ठरली असती. सर्वभूतहितरत बुद्धी, आत्मोपम्य बुद्धी यांचा विकास ज्या प्रमाणात माणसाच्या व्यक्तित्वात व समाजाच्या जीवनात आढळतो त्या प्रमाणात ती व्यक्ती व समाज सुसंस्कृत व उन्नत म्हणावा असेच महात्मा गांधींप्रमाणेच आपलेही उत्तर असायला हवे असे मला वाटते. ऐष-आरामी जीवन या आशयाच्या विकासाला नेहमीच प्रतिकूल राहिले आहे. दारिद्र्याने गांजलेल्या, भुकेलेल्या व काबाडकष्टाच्या ओझ्याने वाकलेल्या माणसाला, त्याची ती अवस्था कायम राहूनही, सुसंस्कृत व उन्नत व्यक्तित्व प्राप्त होऊ शकते का? याचे उत्तर निखालसपणे असे दिले पाहिजे की, त्याच्या गरजांची पूर्तता निश्चितपणे आणि पर्याप्त प्रमाणात व्हायला हवी व

त्यासाठी व्यक्तीला ओझ्याने वाकून जाण्याइतके काबाडकष्टी जीवन जगायला लागता कामा नये. अशी परिस्थिती समाजातल्या सर्व माणसांसाठी उत्पन्न करण्यात तंत्रविज्ञानाच्या साहाय्याने उत्पादन पुरेशा प्रमाणात निघत राहण्यास महत्त्व आहे. पण यापेक्षा अधिक महत्त्व उत्पादनवाढीलाही नाही वा तंत्रविज्ञानालाही नाही.

शरीराला व मनाला आराम देणाऱ्या, सुखविणाऱ्या, उत्तेजित करणाऱ्या, उत्कृष्ट करणाऱ्या अनेकानेक गोष्टींचा जास्तीत जास्त प्रमाणात व वेळा, एकानंतर एक उपभोग घेण्यामधून व्यक्तित्व सुसंस्कृत व प्रगल्भ बनते अशी समज आज आधुनिककालीन माणसांच्या मनात फार दृढ झालेली आढळते. आपल्यासमोर उच्च जीवनमानाचे आदर्श नमुने म्हणून राजेरजवाडे, धनिक, सत्ताधीश यांच्या भोगविलासी जीवनाचेच नमुने सामान्यतः राहिले आहेत. माणसे म्हणून या व्यक्ती सुसंस्कृत व उन्नत होत्या का, त्यांच्या "सुसंस्कृत" उपभोगी जीवनाची मदत शोषण, दडपणूक, हिंसा, क्रौर्य ही नव्हती का हे प्रश्न विचारण्यासारखे आहेत. समता, न्याय, शोषणमुक्ती ही मूल्ये मानणाऱ्या आपण मंडळींनी तरी किमानपक्षी उच्च जीवनमानाचे हे आदर्श नमुने नाहीत हे मनोमन स्वीकारले पाहिजे. व्यक्तीचे स्वतःशी, इतरांशी व निसर्गसृष्टीशी-म्हणजेच या सर्व चराचर सृष्टीत ओतप्रोत असलेल्या त्याच एका चैतन्य-तत्त्वाशी-सम्यक संबंध प्रस्थापित होणे ही सुसंस्कृत व उन्नत असण्याची कसोटी आहे. स्वार्थ व अहंभाव यांना योग्य त्या पायरीवर रोखून ठेवल्याखेरीज त्या दिशेने पहिले पाऊलदेखील पडू शकत नाही. साधुसंतांचे व महात्म्यांचे व्यक्तित्व व जीवन हेच आपले आदर्श नमुने असायला हवेत. त्यांच्या शिकवणुकीच्या प्रकाशात आपली व्यक्तिगत व सामाजिक वाटचाल व्हायला हवी.

जगातल्या सधन देशांची बरोबरी आपण केली पाहिजे, एकविसाव्या शतकात लौकर "पोचले" पाहिजे, उच्चतम व अत्याधुनिक तंत्रविज्ञान जास्तीत जास्त वापरले पाहिजे, अनेकानेक वस्तूंची दरडोई खपत वाढली पाहिजे, उत्पादन दर वर्षी अमुक इतक्या टक्क्यांनी वाढले पाहिजे, अशासारख्या लक्ष्यांची मानगुटीवरची पकड जर गळून पडली तर भारताचे खरे व निकडीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आपण मोकळे

होऊ. बऱ्याच प्रमाणात अवडंबराची गरज उरणार नाही.

- ५ -

सुसंस्कृत व उन्नत व्यक्तित्व जोपासले जाण्यासाठी अनुकूल समाजव्यवस्थेची जडणघडण करावयाची असे ध्येय एकदा स्वीकारले आणि सुसंस्कृत असण्याची व्याख्या साधुसंतांच्या शिकवणुकीच्या अंगाने केली की आर्थिक विकासाविषयीचा सारा दृष्टिकोणच बदलतो. भौतिक सधनतेवर भर राहात नाही. वस्तुवैपुल्याची निर्मिती हे अर्थव्यवस्थेचे लक्ष्य राहात नाही. माणसा-माणसामधील संबंधांवर, माणसाच्या भोवतालच्या नैसर्गिक व सामाजिक परिसरावर भर दिला जातो. वस्तू या उपयोगासाठी असतात आणि त्यांच्या उपयोगातून माणसाचे व्यक्तित्व षडत असते. मार्क्सच्या परिभाषेत मुद्दा मांडावयाचा तर, वस्तूची निर्मिती करीत असतानाही, आणि वस्तूचा वापर करीत असतानाही बाजारातल्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारात वस्तूला येणारी किंमत महत्त्वाची ठरत नाही; कारण वस्तू ही केवळ विक्रय-वस्तू नसते हे जाणलेले असते. उपयोगी वस्तूच्या देवाणघेवाणीमधून माणसामध्ये संबंध प्रस्थापित व्हायला हवेत, आणि या संबंधांमधून माणसामध्ये ऋणानुबंध निर्माण व्हायला हवेत, हे लक्ष्य बनते. वस्तूमध्ये माणसाचा अंश उतरलेला असतो. वस्तू ही तिच्या निर्मात्याची ओळख असते. निर्मितीच्या प्रक्रियेद्वारा माणूस निसर्गसृष्टीशी, इतरांशी व स्वतःशी अशा रीतीने जोडला जावा की सगळ्यांची व्यक्तित्वे अधिक उन्नत, संपन्न व सुसंस्कृत बनावीत.

यंत्राद्वारे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करावे, ते बाजारात स्वस्तामध्ये उपलब्ध व्हावे, वस्तूच्या निर्मात्याची वा निर्मात्या समूहाची ओळख पुसली जाईल इतके उत्पादन व्यक्ती/समूहानिरपेक्ष असावे ही गंभीर त्रुटी मानली जाईल. अनेकानेक वस्तू या सामूहिक निर्मिती असतील. पण त्या निर्मात्यांच्या नावे ओळखल्या जाऊ शकतील इतके कारखान्याचे आकारमान लहान ठेवणे महत्त्वाचे मानले जाईल.

स्वस्त/महाग, श्रमशक्ती/श्रम, मजुरी/वेतन हे शब्द आर्थिक व्यवहारामागे असलेल्या माणसाचा विसर पाडणारे शब्द आहेत. आधुनिक अर्थशास्त्र माणसाचा विचार श्रमशक्ती, बौद्धिक शक्ती, कौशल्य, ज्ञान या रूपांतील एक उत्पादन-घटक म्हणून करते व

त्यात भूषण मानते. तर आर्थिक व्यवहार त्याच वेळी व्यक्तिविकासात्मक, सामाजिक, नैतिक व आध्यात्मिक व्यवहार असतात ही नवी बैठक असेल.

नैसर्गिक शेतीपद्धती यशस्वीपणे विकसित करणारे जपानी शेतकरी-साधुपुरुष मासानोषु फुकुओका असे म्हणतात की, आदर्श समाजव्यवस्थेत समाजातील सर्व माणसे काही काळ शेतीवरील साधे नैसर्गिक जीवन जगतील. शेती हा शब्द व्यापक अर्थाने घ्यावयाचा आहे. निसर्गाच्या कुशीत राहून, निसर्गाशी तादात्म्य पावून जगावे ही प्रत्येक माणसाची गरज आहे. गांधी, टॉलस्टॉय, थोरो, रवींद्रनाथ ठाकूर अशा महापुरुषांनीही त्यांच्या पद्धतीने हीच गोष्ट सांगितलेली आढळते. लहान गावसमुदायामध्ये माणूस नामवंत राहतो; म्हणजे सर्वजण त्याला ओळखतात, त्याच्याशी जवळिकीच्या, आत्मीयतेच्या नात्याने जोडलेले राहतात. जातपात व स्पृश्यास्पृश्यता असूनही पूर्वी गावात माणसे अशी नामवंत व अनुबंधित असत. शहरदेखील किती मोठे असावे? माणसे बिनचेहऱ्याची, अनामिक बनू नयेत इतपत शहराचे आकारमान असावे. शहरात राहात असतानाही निसर्गाशी सहजी तादात्म्य पावता येईल इतकी निसर्गसृष्टी शहराच्या जवळपास असावी. सहज फिरता फिरता शहरातून उठून निसर्गात जाता यावे.

तंत्रविज्ञानाची निवड करण्याची, उत्पादनाची व्यवस्था लावण्याची, समाजाचे संघटन करण्याची शेजार-धर्म, भ्रातृभाव, सामूहिकता, ऋणानुबंध, परस्परांचे पोषण ही सूत्रे बनतात. स्वावलंबन, हस्तोद्योग, स्वदेशी, विकेंद्रीकरण, ग्रामस्वराज्य या सर्व गोष्टी त्यांतून स्वाभाविकपणे निष्पन्न होतात.

राष्ट्र-राज्य (नेशन-स्टेट) ही रचना या तत्त्वांवर आधारलेल्या समाजाच्या निर्मितीच्या मार्गातला मोठा अडसर ठरते. कारण राष्ट्र-राज्याची बैठकच मुळात विषमतेचा परिपोष करणारी, सत्ता-मत्ता-प्रतिष्ठा यांच्या केंद्रीकरणाची पुष्टी करणारी आणि जगात हिंस्र स्पर्धा वाढविणारी आहे. पण आजच्या घडीचे ते वास्तव आहे. हे वास्तव न नाकारता, त्याचा ताण शेलत, त्याने पडणाऱ्या मर्यादांनी मुरड घालून घेत पण विकासाची एक वेगळी वाट आपण चोखाळायला हवी.

- ६ -

माझ्या मताप्रमाणे आजच्या घडीला भारताच्या निकोप आर्थिक विकासाच्या संदर्भात तीन समस्या

मध्यवर्ती महत्वाच्या आहेत : १) नैतिक पर्यावरणाची जीवनधारणक्षमता उच्चतर पातळीवर वेगाने नेणे व ती निरंतर उच्च पातळीवर राहिल अशी त्याची व्यवस्था करणे. २) अद्यापही ७० टक्के लोक ज्या लाखो खेड्यांमध्ये राहतात त्या खेड्यांमध्ये राहूनच लोकांना निश्चितपणे रोजगार मिळेल आणि खाऊन-पिऊन सुखी जीवन जगण्याइतके उत्पन्न मिळेल अशी शेती, वनसंवर्धन व उद्योगव्यवसाय यांची रचना करणे. खेड्यांच्या ज्या गरजा तेथल्या तेथे भागू शकत नाहीत अशा गरजांच्या पूर्ततेच्या दृष्टीने पेठा, लहान शहरे यांची अशी रचना करणे ज्यामुळे महानगरे व मोठी शहरे यांना आलेली सूज उतरेल. आणि (३) केंद्रीभूत उद्योगधंदे, सेवा, व्यापार, अन्य संस्था यांच्यातील नीरक्षीरविवेक करून, अर्थव्यवस्थेवर ताण निर्माण करणारा अनावश्यक, अनिष्ट भाग विघटित होईल याची नियोजनपूर्वक व्यवस्था करणे.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला वेगळे वळण देण्याच्या योजनेत खेडेगावास मध्यवर्ती महत्त्व आहे. "खेडे" हा शब्द उच्चारला की खेड्यांची आजची अवस्था, तेथील राजकीय व सामाजिक जीवन, जात-पात या गोष्टी डोळ्यांपुढे येतात. असे गृहीत धरले जाते की, आहे या स्थितीतील खेड्यांची पुष्टी करण्याचाच विचार मांडला जात आहे. भारतासारख्या प्राचीन समाजाच्या बाबतीत "पाटीवरील गिचमीड" प्रथम पुसून, पाटी कोरी करून घेऊन मग नव्याने सगळा "मजकूर" लिहिण्याचे स्वप्न पाहता येत नाही. खेडे म्हणत असताना, काही शतकांपासून एका जागी राहात आलेल्या कुटुंबांचा समुदाय गृहीतच घरावा लागतो. या समुदायाची बरीच मोडतोड अलीकडच्या काळात झाली असली तरी गावकी म्हणून त्यांचे अस्तित्व शिल्लक आहे. खेड्यांच्या व्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याच्या दृष्टीने खेड्यांचे हे सामर्थ्यस्थळ आहे. या पुनर्रचनेच्या गाभ्याशी दोन योजना असतील. एक त्या गावच्या सीमांमध्ये येणाऱ्या, शेतजमीन, जंगल, ओसाड पडीक जमीन मिळून बनणाऱ्या शिवाराच्या पर्यावरणीय विकासाची योजना आणि सूर्यप्रकाश व पाणी यांची जमिनीशी सांगड घालून गावासाठी पर्याप्त प्रमाणात अन्नधान्याचे व लाकूड, जळण, चारा आदी स्वरूपांत "बायो मॅस" (Bio Mass) चे उत्पादन करण्याची योजना. पशुधनाची जोपासना या दोन्ही योजनांत

समाविष्ट असेल. या योजना राबवावयाच्या तर गावाची सामाजिक व राजकीय पुनर्रचनाही करावी लागेल. जातपात, स्पर्धास्पर्धयता यांचे उच्चाटन, ग्रामसभेद्वारा गावातील प्रौढ स्त्री-पुरुषांचा सहभाग, निर्णयाची सामूहिक प्रक्रिया, सार्वजनिक हिशेब व ऑडिट या अंगाने ही पुनर्रचना योग्य नेतृत्व पुढे आल्यास गावात होऊ शकते ही आपल्या अनुभवाची गोष्ट आहे. खेडेगावांच्या नव्याने उभारणी करण्याच्या संदर्भात, गावातील सर्वांना गावातच नियमित अर्थपूणे रोजगार वरील दोन योजना राबवून दिला जाऊ शकेल अशी सर्वत्र शक्यता नाही. गावात अन्य औद्योगिक उत्पादनेही केली जावी लागतील. खेड्यांच्या बांधणीच्या वरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेच्या दृष्टीने उपयोगी असणारे, सार्वत्रिक चालविता येणारे उद्योग (व औद्योगिक उत्पादने) शहरांमधून हटवून (विकेंद्रित करून, समुचित तंत्रविज्ञानाचा अंगीकार करून) खेड्यांमध्ये वा खेड्यांच्या आसपास स्थलांतरित करण्याची योजना आखून ती पार पाडावी लागेल. अनेकानेक औद्योगिक उत्पादने खेड्यांतील लोकांना रोजगार पुरविण्याच्या दृष्टीने "राखीव" म्हणून संरक्षित ठेवावी लागतील.

या पुनर्मांडणीसाठी काही साधनस्रोत खेड्यांकडे पद्धतशीरपणे वळवावे लागतील. सार्वत्रिक वापरात असलेल्या कापड-चोपड, भांडीकुंडी, घरगुती वापरातील इतर वस्तू, सायकलीसारखी वाहने, शेतीची औजारे, जवळच्या अंतरात वाहतूक करणारी बैलगाडी-सारखी साधने इत्यादी वस्तूंचे उत्पादन सर्वत्र स्थानिक बाजारपेठेसाठी लहान प्रमाणावर छोट्या छोट्या कारखान्यांमध्ये करावयाचे झाले तर जमिनीची खाते-फोड करतात तशी मोठ्या कारखान्यांची वा उद्योग-समूहांची "खातेफोड" करावी लागेल. काही उद्योगांच्या बाबतीत नव्या समुचित तंत्रविज्ञानाचा शोध घ्यावा लागेल. पण अशी पुनर्रचना करणे तंत्रवैज्ञानिक दृष्ट्या इतके अवघड नाही. याला विरोध मोठ्या उद्योगसमूहांचा व बड्या मंडळींचा होईल, संघटित बड्या उद्योगसमूहांमधील कामगारवर्गाचाही आरंभाला विरोध होण्याची शक्यता आहे. पण आज शहरांमध्ये कारखान्यांमध्ये कुशल कामगार म्हणून काम करणाऱ्यांपैकी अनेकांना लहान प्रमाणावरील स्थानिक उद्योजक बनण्याची संधी उपलब्ध होईल ही गोष्ट लक्षात आली तर या पुनर्मांडणीला त्यांना अनुकूल करून घेता येईल.

माणसांच्या हातांना काम देण्यासाठी कोणतीच कामे आपल्या डोळ्यांसमोर नाहीत असे दिसत नाही. देशातील सर्व ओसाड, पडीक जमिनीवर जंगले वाढवावयाची. गवते, झुडपे व झाडे या स्वरूपात बायो-मॅसचे उत्पादन वाढवावयाचे व त्याचे रूपांतर करावयाचे असे ठरविले. पावसाचे पाणी जास्तीत जास्त मुरवावयाचे, काळजीपूर्वक जागोजाग साठवावयाचे व कुशलतेने वापरावयाचे ठरविले तरी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळाला उपयोगी काम आहे. अडचण तिहेरी दिसते. १) विकासाच्या संदर्भात ही कामे छाप पाडणारी, नेत्रदीपक नाहीत. त्यामुळे अशा योजना राबविण्याचे आकर्षण वाटत नाही. २) रोजगार उद्योगधंद्यामध्येच मिळणार व तोही अत्याधुनिक मोठ्या, शहरी उद्योगांमध्ये अशी पक्की धारणा नियोजनकार व विकासवादी अर्थशास्त्रज्ञांची, राज्यकर्त्यांची झालेली आहे. ३) खेडोपाडी अशी योजना राबवावयाची तर निष्ठावान, कार्यक्षम, चोख व समजून कार्यकर्त्यांची मोठी यंत्रणा लागेल. ती गावागावांतून उपस्थित असावी लागेल. आजची शासकीय यंत्रणा व तिचे मानस यासाठी अनुकूल नाही व सक्षमही नाही.

विकासाचा हा मार्ग निवडण्यासाठी आणखी एक अडचण ध्यानात येते. या मार्गाने जावयाचे ठरविल्यास गावोगावच्या कोट्यवधी लोकांच्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता करण्यास अग्रक्रम द्यावा लागेल. अन्नधान्य, साधे कापडचोपड, गावातील घरे, लोकांना लागणारे इतर घरगुती सामान, औजारे, बैलगाड्या इत्यादी गोष्टींचे उत्पादन करून त्याचे बरेचसे समान वाटप करण्याचे बंधन घालावे लागेल. कारण रोजगार मिळालेली ही

माणसे या गोष्टींची मागणी करणार. शेती व औद्योगिक क्षेत्रांत कोणत्या गोष्टींचे उत्पादन करावयाचे हे ठरविताना या लोकांच्या गरजांची दखल घेतली जात नाही. आज अशी स्थिती आहे की समाजातील बऱ्याच पाच-दहा टक्के लोकांच्या हाती फार मोठ्या प्रमाणात क्रयशक्ती गोळा झालेली आहे आणि त्यांचे चोचले पुरविण्यासाठी अनेकविध उत्पादने बाजारात येत आहेत. देशाजवळ जी साधनसंपत्ती आहे, मंडवळ आहे, जे कुशल व प्रशिक्षित मनुष्यबळ आहे ते अशी उत्पादने काढण्यासाठी खर्ची पडत आहे. परदेशी कर्जाच्या बोज्याखाली पार कंबरडे मोडण्याची पाळीदेखील यातूनच ओढवली आहे.

खेड्यांना मध्यवर्ती ठेवून निसर्गव्यवस्थेची जीवन-धारणक्षमता वाढविणे, सर्व प्रौढ सक्षम स्त्री-पुरुषांना अर्थपूर्ण रोजगार देणे, त्यांचे जीवनमान उंचावणे, ते ज्या परिसरात राहतात तो परिसर निकोप, शुद्ध व प्रसन्न बनविणे अशा अनेकानेक गोष्टी एकाच एकात्म कार्यक्रमाच्या आधारे करणे एरवी शक्यतेच्या कोटीतले आहे.

महात्मा गांधी म्हणत, की “वन स्टेप इज इनफ फॉर मी”—योग्य दिशेने एक पाऊल टाकत! येत असेल तर पुरे आहे. पुढची वाट मग स्पष्ट होत जाईल किंवा इंग्रजीत एक म्हण आहे, “टेक केअर ऑफ द पेनीज, पाउंड्स बुईल टेक केअर ऑफ देमसेल्व्ज.” खेड्यांची योग्य पुनर्बांधणी आपण केली आणि रोजगार, उत्पन्न व परिसर या दृष्टींनी खेडी आकर्षक ठिकाणे बनवली तर इतर विभागांचीही योग्य फेरमांडणी करणे सहजी शक्य होईल.

